

قرآن و فلسفه محیط زیست

ایران سلیمانی^۱، مسعود راعی^۲ و سید حسین واعظی^۳

چکیده:

تمسک به قرآن این کتاب الهی باید در روش و شیوه زندگی مردم قرار گیرد چرا که عظمت و جایگاهی که ایران اسلامی در دنیا کسب کرده است در سایه اندیشه‌های قرآنی بوده است یکی از این اندیشه‌ها و گفتارهای مسلط قرآنی هدایت در برابر ذلالت است در این راستا هم رقابت قرآنی باید مبنایی بر رفاقت و دوستی شدن همدیگر باشد امروز روز همدلی و همیاری دولت و ملت در ایجاد سلامت و رفاه جمعی است که این امر فقط در سایه قرآن اتفاق می‌افتد به گونه‌ای است که هم راه است و هم هدف، در این مجموعه هر فرد به و سع توان خود از آن بهره‌مند می‌شود و عطش آن نیز به معرفت الهی بیشتر و بیشتر می‌شود بنابراین اهل قلم باید تلاش کنند قرآن در عرصه عمل را بطور کامل به مرحله تجلی برسانند و برگزاری همایش‌ها و سمینارها و کنفرانس‌هایی که حق جمعی در آن ملاک است، باید مقدمه‌ای باشد برای عمل به محتوای قرآن و دستورات حیات بخش قرآن که سعادت دنیا و آخرت در گرو عمل به آن است. مسئله محیط زیست و حفظ و صیانت از آن و پاکیزه نگهداشتن آن و برخورداری از محیط زیست سالم، توسعه یافته ترین موضوع در نظام حقوق بشر است و از مهم ترین وظایفی است که اصول و ضوابط اسلامی و انسانی بر عهده هر فرد آگاه و مؤمنی تکلیف ساخته است، جدی بودن مسایل تخریب محیط زیست و به هم پیوستگی اجزای آن، مهمترین نکته است که هر گونه دستکاری و تخریب در یکی از پایه‌های زیست محیطی، اثر متقابل آن مستقیماً بر انسان و سایر مخلوقات خواهد داشت. در این مقاله سعی شده است با تمسک به آموزه های دینی، تکلیف جامعه بشری و ضمانت آنان در خصوص؛ حفظ محیط زیست - این امانت الهی- که تمام نسل های بشر حق بهره برداری از آن را دارند، پرداخته شود.

کلمات کلیدی: فلسفه، محیط زیست، فقه، امانت

^۱ دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، گروه الهیات و معارف اسلامی گرایش فقه و حقوق اسلامی، اصفهان، ایران، بزرگراه شهدا، مابین چهار راه حافظ و چهار راه سعدی، دفترخانه شماره ۱۲۹، کد پستی: ۵۶۱۵۷۵۳۹۴۶ موبایل: ۰۹۱۴۳۵۱۰۵۵۰.I.soleimani.129@gmail.com

^۲ گروه حقوق، دانشکده حقوق و الهیات و معارف اسلامی، واحد نجف آباد، اصفهان

^۳ دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، گروه الهیات و معارف اسلامی گرایش فقه و حقوق اسلامی، اصفهان، ایران

۱- مقدمه:

آب، خاک، هوا، گیاهان، حیوانات و مناسبات بیولوژیک متعادل بین آنها شکل دهنده محیط زیست طبیعی است. این سرمایه طبیعی موهبتی بزرگ است که خداوند متعال به بشر ارزانی داشته تا در تمامی ادوار تاریخ با عمران و آبادانی زمین همه انسان ها و موجودات از آن بهره مند باشند؛ از این رو حق بهره مندی از آن را باید از مصادیق مهم حقوق بشر یاد نمود، که قرآن کریم در آموزه های خود ضمن یادآوری این مطلب، بر مصونیت طبیعت و منابع طبیعی و تعادل زیست محیطی از هر گونه تجاوز و تعدی تأکید ورزیده است و بر این اساس، تجاوز و تعدی به طبیعت را فساد در زمین دانسته که عذاب اخروی و مسئولیت دنیوی را در پی خواهد داشت.

در این بیان، ضمن شناسایی عناصر کلیدی شکل دهنده محیط زیست طبیعی و انسانی، آیات مربوط به هر دو گستره ارائه شده است و بر روابط عمیق بین انسان و مناسبات انسان ها با محیط زیست طبیعی تأکید شده و فرضیه مسئولیت اخلاقی، مدنی و کیفی متجاوز به حقوق محیط زیست طبیعی و انسانی در حقوق اسلام اثبات گردیده است.

۲- مواد و روش:

در این مطالعه مروری، محقق با جستجو در منابع کتابخانه ای و نیز بانک های اطلاعاتی، سعی نموده اطلاعات لازم در ارتباط با حفاظت محیط زیست و موضوعات تحت بررسی را از قرآن کریم جمع آوری و مورد بحث و بررسی و تحلیل قرار دهد.

۳- یافته ها:

نتایج نشان می دهد که نزول قرآن کریم جهت ساماندهی زندگی مردم و سیر در راه تکامل در تمام ابعاد از جمله محیط زیست است، از طرف دیگر جهان هستی، در اختیار خلیفه الله به عنوان امانت الهی است، جامعه بشری باید در بهره برداری از آن باید حق جمعی را رعایت نمایند. چرا که نسل های بشری در بهره برداری از محیط زیست حقوق یکسان دارند. باید حق یکدیگر را رعایت کنند.

بحث ها و نتایج:

۴- اصول اساسی محیط زیست:

۴ - ۱ - اصول نشأت گرفته از قوانین موجود:

نخستین اصل پایه‌ای در محیط زیست این است که محیط زیست امانت الهی و در ردیف میراث‌های مشترک بشری محسوب شود همچنان که قانون اساسی از محیط زیست به عنوان یک ثروت عمومی که به اندازه سلامتی و بهداشت یا تعلیم و تربیت مهم شناخته شده و دارای ارزش است، بحث می‌کند. میراث مشترک بشریت، دو مفهوم عمده را در خود جای داده است:

اولاً: میراث مشترک بشریت، میراثی است که از گذشتگان به نسل حاضر ارث رسیده و نسل حاضر نیز باید تمام تلاش خود را برای حفظ آن به کار گیرد و آن را برای نسل آینده به ارث بگذارد.

ثانیاً: این میراث بین تمام بشریت، مشترک است؛ یعنی تمامی افراد بشر، چه نسل حاضر و چه نسل‌های آینده، حق استفاده از این میراث‌ها را دارند. معیار این اصل آیات و روایات می‌باشد که مکرراً و به طور گسترده (ابراهیم/۳۲، ملک/۱۵، اعراف/۱۰، الرحمن/۱۰ و ...) به این واقعیت اشاره نموده است؛ از جمله: خداوند می‌فرماید: "هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعاً" او خدایی است که برای شما همه ی موجودات زمین را خلق کرده است. (سوره/۲۹)؛ اعلام می‌دارد که مواهب طبیعی، مربوط به همه افراد جامعه و برای همه خلق شده است، طباطبایی می‌نویسد: اصل ثابتی که همه چیز در چارچوب آن قرار می‌گیرد این است که جمیع اموال برای همه است خداوند آن اصل را در آیاتی مورد تاکید قرار داده است. (طباطبایی، ۱۴۰۵، ص ۱۸۴)، و نیز دسته‌ای از آیات قرآن هستند از جمله: "و سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ" (ابراهیم/۳۳) یعنی: خداوند، خورشید و ماه را مسخّر شما ساخت؛ «لام» در «لکم»، برای تعلیل غایی است یعنی هدف از تسخیر، بهره‌وری انسان از آسمان‌ها و زمین است. (طباطبایی، ۱۴۰۵، ص ۲۲۹)، که در آنها از واژه «تسخیر» در مورد عناصر محیط زیست برای تمام انسان‌ها به کار رفته است.

۵- اصل تعهد حقوقی نسبت به توجه به محیط زیست:

منظور این است که در تمام اعمال یا تصمیمات عمومی و خصوصی که می‌تواند به نحوی بر محیط زیست تأثیر بگذارد، باید محیط زیست را در نظر داشت و از اقدام به عمل و یا گرفتن تصمیمی که ممکن است در کوتاه مدت یا بلند مدت به آن آسیب برساند خودداری کرد. به این دلیل، از این پس نیاز به اجرای روش تازه‌ای است که در اصطلاح «ارزیابی زیست محیطی»^۴ نامیده می‌شود که هدف از آن، برای مثال، جلوگیری از ساختن ساختمان یا بنا و یا سدی است که اگرچه از نظر منافع اقتصادی یا فوری سازنده مفید به نظر می‌رسد، از نظر زیست‌محیطی فاجعه‌آمیز و خطرناک است. این تعهد در قرآن و فقه با عنوان؛ مسئولیت انسان‌ها نسبت به حفظ و آبادانی محیط زیست (هود/۶۱)، ضمانت در قبال هر گونه آلودگی و تخریب آن، عدم افساد (بقره/۲۰۵، انفال/۲۵، اعراف/۸۵، بقره/۶۰۹)، عدم اسراف (اعراف/۳۱، غافر/۴۳، انعام/۱۴۱)، توازن در آن (طلاق/۳، قمر/۴۹) مطرح شده است، همگی گویای قوانین نظارتی و انتظامی‌ای است که هدف از آنها کنترل و در برخی موارد، ممنوع کردن فعالیت‌هایی است که می‌تواند به از هم پاشیدگی محیط طبیعی منجر شود. از آنجا که آیات الهی اعمالی که به ضرر جامعه بشری است نهی و تحریم نموده است؛ یکی از منهیات مهم، لطمه زدن به ثروت‌های عمومی است؛ لذا باید از چنین اعمالی نهی و جلوگیری نمود (شمس، ۱۳۷۶، ص ۴۶) و برای حفظ و نهادینه کردن آن فرهنگ؛ امر به معروف و نهی از منکر که محدود به مسائل خاصی نیست بلکه یک فرهنگ سازنده و کارا در جامعه اسلامی است (حاجی ده آبادی، ۱۳۸۳، صص ۱۰۶-۷۷) در آیات متعدد

ذکر شده است. (سوره حج، آیه ۴۱؛ سوره اعراف، آیه ۱۵۷، آل عمران/۱۰۴، ۱۱۰، مائده/۲) باید توجه داشت تعهد در قبال بهره برداری از محیط زیست، ضمانت و مسئولیت در ایجاد خسارت به منابع زیستی صرفاً مرتبط با حقوق خصوصی نیست، بلکه جنبه عمومی دارد. بنابر این هرچند که مثلاً مصرف بی‌رویه آب چنانچه منجر به خسارت دیگران شود، مانند اینکه حیوانات دیگری بر اثر تشنگی تلف شوند و یا درختان باغ دیگری خشک شود، شخص ضامن است، ولی از دلایل ذکر شده چنین استنباط می‌شود که منابع زیستی چنانچه از رهگذر مصرف بی‌رویه، قربانی تضییع و اتلاف گردد مسئولیت دارد و خاطی در هر صورت مستوجب مجزات خواهد بود.

۶- ارزیابی زیست‌محیطی و حکم عقل سلیم:

در فقه امامیه منبعث از قرآن کریم؛ منابعی که وجود چنین حقی را ثابت می‌کند؛ کتاب و سنت و عقل و اجماع چهار منبع اصلی هستند و از ظرفیت‌های بسیار بالایی در جهت وضع مقررات حفاظت از محیط زیست برخوردارند. مقصود از حکم عقل در موضوع محیط زیست، بخشی از مدرکات عقل عملی است که در کتب اصولی متأخر مورد توجه قرار گرفته، و بر قاعده کلامی حسن و قبح عقلی و نیز قاعده ملازمه میان حکم عقل و شرع، استوار شده است. (مظفر، ۱۳۶۸، ص ۲۰۰-۲۱۰) از نظر عقلی هرگونه اقدام انسانی که به برهم خوردن توازن و تعادل محیط زیست بینجامد و موجب اختلال در نظام زندگی و هلاکت انسان شود، قبیح است. در مقابل، تلاش آدمی به منظور حفظ و صیانت محیط زیست و احیای آن، که به تقویت توازن و تعادل عناصر آن بینجامد، موجب حفظ نظام، بقای انسان و مصداق عمل نیکو است. در نتیجه حکم به ضمیمه قاعده ملازمه حکم عقل و شرع، و جوب شرعی اصلاح محیط زیست و حرمت تخریب آن است. (جعفری، ۱۳۹۱، ص ۱۵۴) در ضمن؛ تفکر قبل از عمل فریضه‌ای است که می‌تواند انسان را در تمام شرایط راهنمایی کند. منظور از ارزیابی زیست‌محیطی مطالعه ورود پروژه به مجموع محیط زیست است که با بررسی آثار مستقیم و غیرمستقیم، نزدیک و دور، انفرادی و اجتماعی پروژه محقق می‌شود. اکولوژی ما را مجبور می‌کند که برای اجرای یک پروژه مشخص، به امکان ورود برخی از عواملی توجه کنیم که به ظاهر خارج از پروژه هستند. به عبارت دیگر، هیچ عمل خصوصی یا عمومی با توجه به آثاری که دربردارد نسبت به محیط زیست، خنثی محسوب نمی‌شود. بنابراین، لازم است از قبل نتایج کلی اعمال را بررسی کنیم. چنانچه این اعمال در محیط زیست آثار زیانباری به وجود آورند، از انجام گرفتن آنها ممانعت می‌شود و در غیر این صورت اجازه انجام یافتن آنها صادر خواهد شد.

۷- محیط زیست در قرآن:

با توجه به جامعیت و خاتمیت دین مبین اسلام و مفهوم آیه ۸۹ از سوره نحل که می‌فرماید: و نزلنا علیک الكتاب تبیاناً لكل شیء (این کتاب را که بر تو نازل کردیم بیانگر همه چیز است) بویژه اینکه پیامبر اسلام (ص) در حجه الوداع فرمودند: هر چه را مردم تا روز قیامت به آن احتیاج دارند، بیان کردم و از چیزی فروگذار نکردم. با توجه به آیه مذکور و سخن پیامبر اکرم (ص)، در قرآن، و به طور کلی در دین مبین اسلام می‌توان در جستجوی احکامی بود که به مسائل محیط زیست مربوط می‌شود. مطالعه و بررسی در قرآن کریم نشانگر آن است که محیط زیست و عناصر آن مورد عنایت ویژه کتاب الهی می‌باشد و عمده‌ترین ظرفیتهای نهفته در آیات و روایات عبارت از؛ همگانی بودن مسئولیت

حفاظت، مسئولیت حاکم اسلامی در زمینه حفاظت، به کار بستن احکام شرعی؛ براساس یک تقسیم‌بندی کلی در اسلام احکام دو دسته‌اند: یک دسته احکام خاص و صریح و دسته دیگر احکام عام و کلی. دسته نخست شامل احکامی است که یا به جنبه‌های ثابت و تغییرناپذیر زندگی انسان در ارتباط با یکدیگر مربوط است، مانند ازدواج یا تنظیم کننده رابطه انسان با خداوند است، مانند عبادات. این دسته از احکام، قوانین روشن و واضحی دارد و حکم آنها در قرآن و سنت و احادیث کاملاً بیان شده است. دومین گروه از احکام به این علت وضع شده است که نیازهای زندگی بشر در هر عصری متفاوت است و به این دلیل، وضع احکام ثابت و تغییرناپذیر برای آنها حکیمانه نیست؛ در نتیجه باید احکامی وضع شود که جنبه کلی داشته باشد و در هر عصر با نیاز انسان‌های آن عصر مطابق باشد. باید گفت که احکام مربوط به محیط زیست هم از گروه اول است و هم از گروه دوم؛ بدین معنی که نسبت به برخی از مسائل زیست محیطی که با زندگی و حیات بشر ارتباط مستقیم دارند، احکام اسلامی صریح و ثابتی وجود دارد و در مورد برخی دیگر از مسائل زیست‌محیطی باید با توسل به احکام کلی و عام، حکم موضوع و مسأله را یافت.

۸- احکام خاص و صریح درباره محیط زیست:

منظور آن دسته از احکام است که بصراحت درباره طبیعت در قرآن و سنت بیان شده‌اند؛ اهمیت خاک و مقابله با آلودگی آن (بقره/۲۲، کهف/۳۷)، آب (فرقان/۴۸، واقعه/۶۸-۷۰، انبیاء/۳۰، انعام/۹۹، طه/۵۳، بقره/۱۶۴)، هوا (انبیاء/۳۲، بقره/۱۹۵، روم/۴۶، اعراف/۵۶)، صوت (هود/۶۷، لقمان/۱۹)، نباتات و حیوانات و درختان (عبس/۲۴-۳۲، حجر/۱۹، نحل/۱۱) حیوانات و مقابله با آزار و اذیت آنان (اعراف/۷۳، نحل/۵) بنابراین، انسان جزئی از این هستی است و البته، جزء ممتاز و برجسته آن که ارتباطش با هستی باید همان باشد که قرآن بیان می‌کند. و نیز در روایات متعدد از جمله: امام صادق (ع) می‌فرماید: سیدشراب الجنة الماء (حر عاملی، ۱۴۰۳، ص ۱۸۷)، پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که: مردم در سه چیز شریکند: آب، چراگاه و آتش (نور محمدی، ۱۳۶۴، ص ۱۱۴) با توجه به این حدیث پیامبر آب متعلق به همه است و کسی نمی‌تواند آن را کلاً به مالکیت خود درآورد و از آن هر گونه خواست بهره‌برداری کند. همچنین با توجه به اهمیتی که آب در زندگی موجودات دارد و چون استفاده از آب از حقوق عام است، کسی نمی‌تواند و نباید آن را آلوده کند؛ زیرا در این صورت به حقوق دیگران تجاوز کرده است. در روایت دیگر آمده است: رسول خدا نهی کرد از این که انسان ادرار کند زیر درخت میوه دار، یا در مسیر راه و یا در آب راکد. (حر عاملی، ۱۴۰۳، ص ۲۲۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۱۶۹) و نیز فرموده‌اند: لاتفسد علی القوم ماءهم (کافی، ۱۴۰۱، ص ۶۵)، از آلوده کردن آب دشمنان بپرهیزید امام صادق (ع) فرمودند: «درختان را قطع نکنید که خداوند بر شما عذاب می‌فرستد» (حر عاملی، ۱۴۰۳، ص ۱۹۸) و از پیامبر (ص) است که فرمودند: «هر گیاهی که کاشته می‌شود، فرشته‌ای نگهبان آن می‌شود تا زمانی که به ثمر برسد. پس هر کس آن را زیر پا له کند، فرشته نگهبان او را لعنت می‌کند» (محمدی ری شهری، ۱۴۱۶، ص ۵۹) امام صادق (ع) فرمودند: "نهی رسول الله (ص) ان یلقى السم فی بلاد المشرکین" (کلینی، ۱۳۶۳، ص ۲۸) و نیز می‌فرماید: وزش باد از هواست، باد از اجسام (اقیانوس ها و دریاها و ...) می‌گذرد ابرها را از جایی به جایی دیگر می‌برد تا همگان بهره مند شوند... حاصل آن باد هر آنچه در زمین است زنده می‌کند. (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۸۵-۸۸) رسول خدا(ص): یا اباذر اخفض صوتک عندالجائز وعندالقمال وعندالقران ای ابوذر درسه موضع صدای خود را پایین بیاور موقع تشییع جنازه، موقع جنگ و موقع قرائت

قرآن. (شیرازی، ۱۴۲۰، ص ۱۱۲)

۹- احکام کلی و عام درباره محیط زیست:

هدف اصلی از حفاظت محیط زیست جلوگیری از صدمه و آسیب رسیدن به عناصر طبیعی (آب، خاک، هوا و موجودات زنده) است و هر عملی که برخلاف آن صورت گیرد باید مورد تعقیب و پیگرد قرار گیرد. در اسلام درباره محیط زیست و حفاظت از طبیعت احکام تفصیلی وجود دارد. اسلام به دلیل جهانشمولی و نیز جامعیت و خاتمیتی که دارد، دارای قواعد و احکامی است که در هر عصری پاسخگوی نیازهای متغیر انسان است. این احکام، احکام متغیر و کلی نامیده می‌شوند. که می‌توان با استناد به آنها به هدف مذکور رسید؛ چرا که این احکام را بنا به مقتضیات زمان می‌توان با مسائل روز تطبیق داد و اصولاً علت وجودی آنها حل مشکلاتی است که با گذشت زمان به وجود می‌آید و البته، وجود چنین احکامی برای هر سیستم حقوقی که ادعای کامل بودن و قابل انطباق بودن با هر زمان و مکان و هر جامعه‌ای را دارد، لازم است. در ادامه مطالب به بررسی نمونه‌ای از این قواعد^۵ که چنین خصیصه‌ای دارد. اشاره می‌شود:

۹-۱- اصل لاضرر:

این اصل در حقیقت روح حاکم بر تمام قوانین اسلامی است. (محقق داماد، ۱۳۶۳، صص ۱۶۸-۱۳۳) به موجب این اصل، در اسلام، ضرر به هیچ وجه مشروعیت ندارد، چه در مرحله وضع قانون و چه در مرحله اجرای آن؛ قاعده لاضرر از قواعد حاکمه فقهی است به این معنا که بر هر گونه مقرر شرعی حکومت کرده و تعدی از حدود را اجازه نمی‌دهند (الفرحی، ۱۴۳۰، ص ۵۹۸؛ صدر، ۱۴۲۰، ص ۳۴۹، مصطفوی، ۱۴۲۱، ص ۲۶۴؛ بهرامی احمدی، ۱۳۸۹، ص ۲۲۳) لذا هر عمل و قانون از ناحیه هر مبدا؛ اعم از ملت و دولت که موجب ورود ضرر به فرد یا جامعه شود و یا در مرحله اجرا موجب ایراد ضرر گردد، از نظر اسلام مشروعیت ندارد و حرام است. حتی تمسک به اصل تسلیط، «الناس مسلطون علی اموالهم»، تا زمانی امکان پذیر است که بین آن و قاعده لاضرر تعارضی به وجود نیاید در غیر این صورت، اصل لاضرر راجح است. (محقق داماد، ۱۳۶۳، ص ۱۵۶) بر همین اساس، هر شخصی که با تولید یا مصرف خود باعث آلوده سازی محیط زیست شود؛ از جهت شرعی ضامن است و در مواردی که طرف مقابل او اجتماع یا نسل‌های آینده باشد؛ دولت موظف است به نمایندگی از عموم مردم، به احقاق حق آنان و جلوگیری از چنین عملی بپردازد. (صادقی و فراهانی، ۱۳۸۲، ص ۴۳)

۹-۲- انفال:

خداوند می‌فرماید: *يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ* (انفال /۱)؛ درباره انفال از تو می‌پرسند، بگو انفال از آن خدا و پیامبر است). انفال در مفهوم وسیع خود، یعنی تمام ثروت‌های طبیعی از قبیل جنگل‌ها و بیشه‌ها و

۵ ر.ک. رساله حق بر محیط زیست در فقه امامیه؛ بخش قواعد فقهی (اتلاف، تسبیب، ضمان، نفی عسر و حرج، من له اغنم، مصلحت، و...) از نگارنده

حتی معادن، بنابر قولی و کلیه اراضی آزاد مانند زمین های موات و قله های کوه ها و قعر دره ها و ساحل دریاها و اموال منقول و غیرمنقول که مالک ندارند، مانند دارایی های بازمانده از شخصی که وارث ندارد و اموالی که مالکان، آنها به هر دلیل رها کرده و رفته باشند و کلیه اموال پادشاهان کفر در سرزمین های فتح شده و اشیاء بی همتا، نفیس و قیمتی که در میان غنائم باشد. (طباطبایی، ۱۳۷۹ ق، ص ۴۱) فقها درباره مصادیق انفال برداشتهای گوناگونی دارند که ناشی از مقتضیات هر زمان و مکان و نیاز اجتماعی مردم در هر دوره‌ای بوده است. در فقه شیعه مقصود از انفال کلیه اموال عمومی است که خداوند آنها را برای بندگان خلق کرده است؛ یعنی اموالی که ساخته دست بشر نیست و به شخص خاصی نیز تعلق ندارد. این اموال به امام و رهبر جامعه مسلمین تعلق دارد. بدین معنا که او می‌تواند برای حفظ نظم و عدالت و جلوگیری از هرج و مرج و تضییع حقوق از آنها استفاده کند. (منتظری، ۱۳۷۸، ص ۳۴۹) از جمله مصادیق انفال کلاء یا مراتع طبیعی است. این مراتع نه فقط از اموال عمومی (انفال)، بلکه از مشترکات نیز هست و کسی نمی‌تواند آنها را به خود اختصاص دهد... مگر به عنوان حکومتی و برای استفاده عموم. (منتظری، ۱۳۷۸ ص ۳۰)

از آنجا که محیط زیست نیز مصادیق مذکور را مورد توجه قرار می‌دهد با مسائل باب انفال کاملاً مشابهت دارد و در این چهارچوب، می‌تواند مورد توجه قانونگذار قرار گیرد.

۱۰- مشترکات عمومی:

همان اموال عمومی می‌باشد که در استفاده از آنها همه مردم از حقوق متساوی برخوردارند. این اموال انتقال‌پذیر نیستند و همه مردم نسبت به آنها یا دارای حق انتفاع و یا حق ارتفاقند، یا اینکه می‌توانند با شرایط خاصی از آنها بهره‌برداری کنند. برای این امر فقها شرایطی را مقرر کرده‌اند، از جمله عدم اضرار به غیر، عدم مزاحمت برای دیگران و عدم استفاده بیش از نیاز. دولت نیز که حافظ منافع عمومی و جامعه است، مسئولیت دارد بر این امر نظارت کند و مقرراتی را در این باره وضع کند،

۱۱- اصل دخالت دولت و مصلحت نظام:

دولت از یک سو مجری احکام ثابت است و از سوی دیگر واضع مقرراتی است که بنا به ضرورت اجتماعی و طبق شرایط روز باید تدوین و اجرا شود.

اگر حاکم جامعه اسلامی نتواند براساس اصول و موازین فقهی حکم موضوعی را تعیین کند، به اصل دخالت دولت و مصلحت نظام متوسل می‌شود. براساس این اصل، هر گاه بین دو یا چند قاعده و قانون، تعارض و اختلافی پیش آید، آن قاعده و قانونی باید مورد استناد قرار گیرد که منافع جامعه را بهتر و بیشتر حفظ می‌کند. مثلاً اگر بین یکی از اصول و قوانین زیست محیطی و یکی از قوانین جامعه تعارضی پیش آید، حاکم با توجه به اصل منفعت عمومی باید ببیند که کدامیک بیشتر حافظ منافع همگانی است و چون قوانین زیست محیطی، منافع جامعه را بیشتر از منافع خصوصی تأمین می‌کند، حاکم باید به آنها استناد کند.

موسوی خمینی می‌نویسد: «حکومت می‌تواند قراردادهای شرعی را که خود با مردم بسته است، در موقعی که آن قرارداد مخالف مصالح کشور و اسلام باشد، یک جانبه لغو کند و می‌تواند هر امری را چه عبادی و یا غیرعبادی که

جریان آن مخالف مصالح اسلام است، از آن، مادامی که چنین است، جلوگیری کند. حکومت می‌تواند از حج که از فرایض مهم الهی است، در مواقعی که مخالف صلاح کشور اسلامی دانست، موقتاً جلوگیری کند» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص ۱۷۰) و نیز می‌نویسد: ولی امر حق ندارد یک ناحیه را بیشتر از ناحیه دیگر توجه کند و حق ندارد یک طرف کشور را زیادتر از طرف دیگر آباد نماید. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص ۱۷۰)

۱۲- انسان و محیط زیست از دیدگاه اسلام:

در سایه بحران‌های زیست محیطی اخیر، بسیاری از محققین تلاشی را جهت بررسی دلایل رفتار خصمانه انسان با طبیعت خویش آغاز کرده‌اند. بخشی از این تحقیق شامل بررسی ریشه‌های فلسفی اثرگذار بر روند کنش انسان با جهان و طبیعت پیرامونش همچنین مسئولیت و سهم ادیان در قبال محیط‌زیست می‌باشد. در این مطالعه، فلسفه عوامل تخریب طبیعت در قرن‌های گذشته و روند تسریع شده این تخریب در زمان حال مورد مطالعه قرار گرفت. به عنوان نتیجه این مطالعات بیان شد که ریشه بحران‌های اکولوژیکی بدیهی بوده و در اعتقادات و ساختارهای ارزشی ما جای دارند که این اعتقادات بر روش زندگی ما و ارتباط ما با طبیعت اثر دارند. (Sardar, 1985. pg.218) دین اسلام پاسخ مسئله را در سرشت انسانی و جایگاه انسان در رابطه با خدا، مسئولیت‌هایش در برابر او و ارتباطش با دیگر موجودات با توجه به حقوقش می‌داند.

اصل اولیه جهان بینی اسلامی نظریه توحید است. توحید قالبی برای اعتقادات یک مسلمان است و این قالب بر هر دیدگاه و تلاش او اثرگذار می‌باشد. از نظر توحیدی هر چیز آیه الهی و شاهدهی بر وجود او هستند. تمام عالم نیز مخلوق خواست الهی و با هدفی الهی به وجود آمده است. انسان نیز یکی از این مخلوقات می‌باشد که خلیفه خدا و آزاد در بکار بردن و مصرف منابع است. خلیفه است چرا که خداوند از روح خود در جسم آدمی دمید. در میان مخلوقات، انسان بی‌نظیر است و در این میان چیزی که او را متمایز می‌کند، قبول کردن امانت الهی است که به او عرضه شده و دیگر مخلوقات از پذیرفتن امانت سرباز زده‌اند (احزاب/۷۲) گرچه این امانت بزرگ، امکانات و آزادی‌ها و مسئولیت‌هایی را برای انسان بوجود می‌آورد، اما به هر حال از امانت‌دار انتظار می‌رود که مسئولیت خود را به خوبی انجام دهد.

طبیعت به عنوان یک امانت برای انسان است نه چیزی دیگر و انسان همراه با به‌دست آوردن تقوای الهی حق چیره شدن را دارد بدون اینکه مقاومتی و جنگی در برابر آن داشته باشد و انسان نباید از قدرت، تواناییها، استعدادها و حقوقش بدون در نظر گرفتن مسئولیتش در امانت داری، از امانت بد استفاده کند. وحی و شریعت نیز برای راهنمایی انسان در بجا آوردن همان امانت‌داری آورده شده است. (Nasr. 1968. pg.96)

شریعت دست آورد قبول کردن توحید است. شریعت شکل عملی به رسومات اخلاقی اسلام می‌دهد. هیچ کدام از موارد اخلاقی و عقلانی در اسلام ناچیز نیستند. آنها در شریعت برای عمل شدن و همکاری در قوانین سرزمین وارد می‌شوند. شریعت به دنبال ساخت چارچوبی است که در آن، انسانها و جوامع با نظام محیط همراه شوند تا انسان بتواند نقش خود را در ادای امانت انجام دهد. اما شریعت محدودیت‌هایی نیز دارد که مجموعه‌ای از دستور العمل‌های عملی در اصول اخلاقی است و زمانی که نادیده گرفته شوند باعث نوعی تخریب در زندگی می‌شوند که در زمان ما بخشی از آن به صورت بحران‌های اکولوژیکی ظاهر شده‌اند چرا که آن بخش از شریعت که به مسائل طبیعت

می‌پردازد به طور کامل نادیده گرفته شده‌است.

انسان به عنوان خلیفه، به جای عمل در جهت سودمندی برای خدا، سلسله‌ای از ارزش‌ها را ایجاد کرده است که نتیجه آن سلطه بر طبیعت به جای حفاظت و حمایت از آن از دیدگاه امانت داری الهی است. انسان خود را در حد غلبه کننده بر طبیعت بالا برده است و به صورت ذهنی خود را معادل و مساوی خدا قرار داده است، در این باره قرآن می‌فرماید که به راستی که انسان چیز بسیار بزرگی را در این صورت از دست داده‌است و زمانی می‌فهمد که آسمان‌ها آماده برای انفجار شوند، زمین دو نیم شود و کوه‌ها به کلی تخریب شوند. (مریم/۸۹-۹۰)

در جهان بینی اسلامی ارتباط انسان با طبیعت باید شبیه تنها یک قانون‌گذار عادل با شهروندان باشد. سوء استفاده از قدرت، انسان را از پیشوایی عادل به ستمگری مستبد سوق می‌دهد و نتیجه نهایی ستمگری چیزی جز یک شورش علیه ستمگر نیست. این چیزی است که دقیقاً بین انسان ستمگر و طبیعت ستم‌دیده رخ می‌دهد. این نکته نیز شایان ذکر است که ستمگری زمان کوتاهی دارد. بر پایه آیات و روایاتی انسان‌ها باید پاسخگوی اعمال خود باشند و در محضر پروردگار عالم از آن چه در این جهان کرده‌اند، پاسخ دهند. اعمال و رفتاری که انسان باید پاسخگو باشد گوی آن‌ها باشد بسیار گسترده است و برخورد با طبیعت در زمره آن‌ها قرار دارد. (زروانی؛ خداجویان، ۱۳۸۴، صص ۲۵۱) پیدایش اخلاقیات زیست‌محیطی به مفهوم امروزی آن، پدیده‌ای نوظهور است. نخستین اندیشمند مسلمان که به این حوزه پرداخت فیلسوف شیعه ایرانی پروفسور سید حسین نصر بود که در کتاب *Prennis Philosophia* که با همکاری فریتهوف شوان، تیتوس بورکهارت و رنه گنون به رشته تحریر درآورد، این عقیده را مطرح کرد که حقایق جاودانه در تعدادی از سنت‌های فلسفی و فرهنگی تاریخی، شرح داده شده است.

انتقاد زیست‌محیطی نصر از جهان غرب با مجموعه سخنرانی‌های وی در دانشگاه شیکاگو در سال ۱۹۶۶ آغاز گردید که یک سال بعد در کتابی تحت عنوان "Man and Nature" منتشر شد.^۶

دیگر اینکه دیدگاه کلیدی در مورد اسلام آخرت است که اعمال به خود انسان باز می‌گردد و نسبت به تمامی اعمالی که مرتکب شده مجازات می‌شود. (یس/۵۴) او مجبور به حمایت از دست‌آوردهای حال برای آیندگان است. آخرت شناسی نیرویی برای اجرای صحیح اعمال است. تفکر قضاوت در مورد اعمال او را از انجام برخی اعمال و خودپرستی و خودخواهی دور نگه می‌دارد. نقش انسان، سروری او و مسئولیت او در برابر امانت در قرآن آمده است و این تصمیم اوست که در این راه حرکت کند.

بحران‌های زیست‌محیطی در زمان کوتاهی به جایی می‌رسد که انسان مجبور است سؤالات مهمی از خود بپرسد. این سؤالات دیگر تنها در زمینه میزان پیشرفت علم و در اختیار داشتن فن‌آوری و اطلاعات نیست بلکه در مورد سرشت انسانی، جوهره هستی، سرشت و سرنوشت نهایی عالم هستی است. بنابر این بحران زیست‌محیطی بشریت، بحرانی است معنوی نه مادی و ریشه در جهان بینی‌ها و نگرش‌ها و نگاه انسان امروز به طبیعت و تفسیری از طبیعت ارائه می‌دهد، دارد. رویکرد اسلامی معتقد است: تکیه اصلی نه بر تعهدات و ضمانت‌های بیرونی، بلکه بر شرایط درونی حاکمان و ضمانت‌های درونی است. (راعی، ۱۳۹۱، ص ۱۴) بنابر این بر اساس آموزه‌های قرآنی جهت

۶- کنفرانس اسلام و محیط زیست که بخشی از کتاب مورد بحث ما «Islam and Ecology» حاصل جمع‌آوری مقالات مطرح شده در این کنفرانس است، توسط جان گریم، فضلون خالد و مری اولین تاکر سازماندهی و در روزهای هفتم تا دهم ماه مه سال ۱۹۹۸ در مرکز مطالعات ادیان جهان در مدرسه الهیات هاروارد، برگزار شد.

حفظ محیط زیست و بهره برداری بهینه از آن باید؛ ضمن بیان باورهای اعتقادی و اخلاقی، توصیه و تاکید های دینی، تلاش برای تحقق آنها در جامعه بشری از اعم از ملت و دولت به یک ساز و کار نظارتی و حمایت مطلوب و کارآمد نائل شود. چرا که جهت گیری اولیه مکاتب الهی و به ویژه شریعت اسلام، تربیت انسان و تقویت بنیان های اعتقادی اوست؛ چنان که پیامبر اکرم(ص) بخش قابل توجهی از دوران رسالت خود را به این مهم پرداخت. انسان معتقد و تربیت شده در دامن مکاتب الهی، در جایگاه اساسی ترین عنصر جهان هستی، رفتار خود را با عناصر دیگر این جهان، به گونه ای سامان می دهد که هیچ گونه نگرانی درباره تضییع حقوق هم نوعان، تخریب محیط زیست و ناپایداری توسعه و خیانت در امانت به همراه نخواهد داشت.

۱۳- نتیجه گیری:

قرآن منشوری است عظیم، عظمت آن بقدری است که هر چه قدر نزدیکتر می شویم، بزرگ تر می بینیم و هر چه قدر به عمق مسائل می رسیم سوزش واقعیت اصلی مسائل را با تمام وجود احساس می کنیم و در این وادی همه کس به یک میزان بهره نمی برد و وابسته به فطرت و ایمان و تقویت باورهای دینی است. در قرآن موضوع محیط زیست و اهمیت و نقش آن در زندگی انسانها به حدی است که یک تکلیف شرعی «واجب» بر ذمه تمام مکلفان گذاشته شده است چرا که این میراث بشریت و حق الناس و امانت الهی است بر هر کس واجب است به نحو احسن آن را حفظ و در اختیار آیندگان قرار دهد و به تبع فرد بر اجتماع و جهان و جهانیان نیز واجب است به تمام قوانین و مقررات مطروحه جهت برقراری امنیت محیط زیست و آیات دال بر آن پای بند و ارزش گذاری قرآنی حفظ محیط زیست و تأکید پیشوایان دینی نسبت به آن، سعی در حفظ آن نمایند. با دقت در آیات و روایات، اسلام ارزش گذاری خاصی برای سلامتی فرد و جامعه دارد چرا که:

— اسلام، دین سلامتی است نه تنها علم را از دین جدا نمی کند بلکه دین را همواره عامل پیشرفت تمام ابعاد زندگی انسان برمی شمارد.

— اسلام، دانشی را سودمند می داند که همراه با عمل باشد لذا تدوین قوانین محیط زیست بدون ضمانت اجرایی ره

به منزل مقصود نخواهد برد.

— سلامتی در اسلام فقط به سلامتی جسم محدود نمی‌گردد از این رو تمامی عواملی که به هر طریق موجب بروز خطرات جسمانی و روحانی و مادی و معنوی جامعه بشری گردد از دیدگاه اسلام حرام و منفور می‌باشد.
النهاییه دین اسلام استفاده کردن از زیباییهای طبیعت، و مواهب اسلامی در حدی که مضر به حال افراد و محیط زندگی افراد نباشد جایز و به آن سفارش می‌کند چرا که قوانین اسلام از جمله محیط زیست، قوانینی جمعی است و سود و زیانش شامل فرد فرد ابناء بشری و دربرگیرنده‌ی تمام شئون انسانی می‌باشد و تا انسان را در جهت رسیدن به سعادت یاری کند.

پس بیایید متحدانه دست به دست هم دهیم در سالی که مقام معظم رهبری به نام عزم ملی بر همدلی و همیاری و همکاری دولت و ملت نام نهاده برای حفظ این امانت الهی جهت سلامتی خودمان و افراد جامعه نسل حاضر و آینده کوشا باشیم و آن را در اختیار آیندگان قرار دهیم.

۱۴- فهرست منابع:

- ۱- قرآن کریم
- ۲- آر. تورند. دی، پیرس و‌آی. ۱۳۷۴. اقتصاد محیط زیست. ترجمه دهقانیان س، کوچکی ع و کلاهی احدی ع ، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۳- تقی زاده انصاری م. ۱۳۷۴. حقوق محیط زیست در ایران. تهران: انتشارات سمت،
- ۴- جان آسافو - آ. ۱۳۸۱. اقتصاد محیط زیست برای غیر اقتصاددانان. ترجمه دهقانیان س و فرج‌زاده ز. انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

- ۵- جعفری لنگرودی م. ۱۳۷۰. حقوق اسلام. تهران: کتابخانه گنج دانش،
 - ۶- حجتی م. ۱۳۶۵. اسباب نزول. وزرات ارشاد اسلامی. چاپ اول.
 - ۷- حر عاملی م. ۱۴۰۳. وسائل الشیعه. بیروت: داراحیاء التراث العربی،
 - ۸- حسینی شیرازی م. ۱۴۱۲. فقه البیئه. بیروت: مؤسسه الوعی الاسلامی،
 - ۹- حلی (محقق ج. ۱۴۰۹. شرایع الاسلام. تهران: انتشارات استقلال،
 - ۱۰- دلشاد ج. ۱۳۸۵. نهج الفصاحه. ترجمه و تدوین (، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،
 - ۱۱- راعی م. ۱۳۸۶. قابلیت اجرایی طرح ۲۰۰۱ مسئولیت دولت در حوزه قواعد حقوق بشری، حقوق. ۴:
 - ۱۲- راعی م. ۱۳۹۳. ظرفیت های حقوق بشری فقه، روزنامه ایران
 - ۱۳- راغب اصفهانی م. ۱۴۱۶. مفردات الفاظ قرآن. ، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، الطبعة الاولى، دمشق
 - ۱۴- زروانی م. خداجویان ف. ۱۳۸۴. پاسداری از محیط زیست در آیات و روایات. مجله علمی و پژوهش دینی. شماره ۲. صص ۲۵۱
 - ۱۵- شیرازی م. فقه البیئه. ۱۴۲۰. الطبعة الاولى. بیروت: مؤسسه الوعی الاسلامی،
 - ۱۶- طباطبایی م. ۱۳۸۳. تفسیر المیزان. قم. انتشارات اسلامی. چاپ سوم. جلد ۱۴. صص ۲۷۹
 - ۱۷- قرشی ع. ۱۳۷۸. قاموس قرآن، دارالکتب الاسلامیه چاپ هشتم
 - ۱۸- کاتوزیان ن. ۱۳۷۴. حقوق مدنی. اموال و مالکیت. تهران: نشر یلدا،
 - ۱۹- کلینی ی. ۱۳۶۳. اصول کافی. ترجمه ج مصطفوی، چاپ پنجم. تهران: دارالکتب الاسلامیه
 - ۲۰- کیور ای (E.Keur, D.BOTKIN). ۱۳۷۹. مسائل محیط زیست. ترجمه کریم پور ی. انتشارات جهاد دانشگاهی
- آذربایجان غربی چاپ اول
- ۲۱- محقق داماد م. ۱۳۶۳. قواعد فقه. چاپ اول. تهران: انتشارات علوم اسلامی.
 - ۲۲- محمدی ا. ۱۳۸۰. قواعد فقه. چاپ پنجم. انتشارات دادگستر. صص ۱-۳۲۷
 - ۲۳- محمدی ری شهری م. ۱۴۱۶. میزان الحکمه. قم: دارالحدیث، راغب اصفهانی م. ۱۳۴۷. مفردات الفاظ قرآن. ترجمه غ خسروی، چاپ دوم. تهران: انتشارات مرتضوی،
 - ۲۴- مجلسی م. ۱۴۰۳. بحارالانوار. چاپ سوم. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی،
 - ۲۵- مظفر محمد ر. ۱۳۷۵. شرح اصول فقه. ترجمه محمدی. ع. انتشارات دارالفکر. جلد اول. صص ۱-۴۵۳
 - ۲۶- معاونت پژوهش های روابط بین الملل. ۱۳۸۵. پژوهشنامه محیط زیست. شماره سوم پاییز
 - ۲۷- مکارم شیرازی ن. ۱۴۱۹. تفسیر نمونه. دار کتب اسلامی. چاپ ۱۴
 - ۲۸- مکارم شیرازی. ن، ۱۳۷۹ اخلاق در قرآن. قم. مدرسه الامام علی بن ابیطالب. چاپ دوم ۱۳۷۹.
 - ۲۹- موسوی بجنوردی م. ۱۳۸۸. قواعد فقهیه. چاپ دوم. انتشارات مجد. جلد دوم. صص ۱-۴۳۸
 - ۳۰- موسوی خمینی ر. ۱۳۷۸. صحیفه نور. مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام راحل. اول.
 - ۳۱- نور محمدی غ. ۱۳۶۴. متون اسلامی. ترجمه سلیمانی ا. ناشر: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها

اولین کنفرانس ملی علوم و مدیریت محیط زیست ایران

۱۷ اردیبهشت ماه ۱۳۹۴ - اردبیل

33- <http://Old.tebyan.net/Teb.aspx?nId=38995>

34- http://www.e-hoom.com/Magzine/show_item.aspx?Item_NO=359&catNO=32